

INSTYTUT BADAWCZY LEŚNICTWA
05-090 Sękocin Stary Braci leśnej 3

Panel Ekspertów „DZIEDZICTWO”

LASY I GOSPODARKA LEŚNA W KULTURZE I DZIEDZICTWIE NARODOWYM

Termin: 10-11 kwietnia 2014 r.

SESJA 4

WARTOŚĆ LASU W DZIEJACH – W UJĘCIU HISTORII GOSPODARCZEJ

Dr hab. Tadeusz JANICKI, Zakład Historii Gospodarczej, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

„Wraz ze ścięciem pierwszego drzewa rozpoczęła się kultura,
ścięcie ostatniego będzie jej końcem”

Na kontynencie europejskim lasy od tysięcy lat stanowiły naturalne środowisko bytowania człowieka i bogactwo naturalne z którego czerpał potrzebne mu do życia produkty. Lasy były źródłem żywności dla ludzi i paszy dla zwierząt oraz surowców dla wytwórczości pozarolniczej. Szczególną rolę odgrywało drewno, które do połowy XIX wieku stanowiło podstawowy surowiec budowlany, produkcyjny i energetyczny. Jego rola ekonomiczna i kulturowa w dziejach cywilizacji preindustrialnej skłoniła W. Sombarta do określenia jej mianem ery drewnianej (hölzerne Zeitalter)¹.

Punktem przełomowym w dziejach relacji gospodarczych łączących człowieka z lasem stał się moment, w którym las z miejsca egzystencji i dobra wolnego przekształcony został w czyjąś własność i źródło dochodów. Tym samym las i jego produkty obok wartości użytkowej zyskały wartość majątkową i wymienną, co sprawiło, że wartość lasu stała się kategorią mieszaną. Tak rozumiana wartość lasu zmieniała się w czasie w zależności od typu

¹ W. Sombart, Der moderne Kapitalismus. Bd. II/2. Leipzig 1916, s. 1138; W. Sombart, Die Zähmung der Technik. Berlin 1935, s. 10 i n.

gospodarki, gęstości zaludnienia, obszaru lasów i podaży leśnych produktów, stopnia rozwoju techniki oraz zmieniających się systemów ustrojowo - prawnych i społecznych preferencji konsumpcyjnych.

Na przestrzeni dziejów las poza funkcjami czysto gospodarczymi spełniał również istotne funkcje społeczne, w tym szczególnie ochronne i kulturotwórcze. Należy jednak pamiętać, że w tym zakresie jego rola nie była jednoznaczna, gdyż las dawał schronienie ale jednocześnie stanowił zagrożenie, fascynował i przerażał, był miejscem i obiektem kultu pierwotnych religii oraz świadkiem ich zagłady w okresie rozwoju chrześcijaństwa, inspiracją dla poetów, malarzy i kompozytorów oraz miejscem walk i mordów².

Wymienione czynniki determinowały postrzeganie lasu przez ludzi i zachodzące pomiędzy nimi relacje oraz (co szczególnie ważne z punktu widzenia niniejszych rozważań) znaczenie przypisywane przez ludzi produktom lasu wykorzystywanym w procesie gospodarowania. Ich duża liczba i zmienność w czasie sprawiają, że problematyka wartości lasu ma złożony charakter i do dzisiaj pozostaje jednym najważniejszych problemów naukowych leśnictwa, żywo dyskutowanych przez leśników, historyków, ekonomistów, ekologów, socjologów, kulturoznawców i filozofów.

Celem niniejszego opracowania jest refleksja nad wartością lasu z punktu widzenia historii gospodarczej³. Jej zasadnicze punkty dotyczą gospodarczego wykorzystania lasu i jego produktów w dziejach Polski oraz ich znaczenia dla ekonomicznej wartości lasu.

Niewielka objętość opracowania determinuje ujęcie tematu i sprawia, że charakterystyka gospodarczej funkcji lasu ma charakter syntetycznego szkicu, stanowiącego punkt wyjścia do zbudowania modelu prezentującego zależność pomiędzy gospodarką a lasem na różnych etapach jej rozwoju (od średniowiecza do czasów współczesnych) ze

² Funkcje lasu to całokształt różnorodnych korzyści dostarczanych przez las społecznościom ludzkim, dzielą się na ekonomiczne i społeczne. Patrz: T.Marszałek, Nasze dziedzictwo leśne. Warszawa 1999; J.Wiśniewski, B.Kielczyński, Kulturotwórcza rola lasu. Gołuchów 2012; J. Strzelczyk, Las jako miejsce grozy. [w:] Studia i materiały Ośrodka Kultury Leśnej. Pod red. D.J.Gwiazdowicz, nr 11, R. 2012, s. 207 – 216.

³ Historia gospodarcza stanowiąca punkt odniesienia dla niniejszych rozważań, jest stosunkowo młodą gałęzią nauk historycznych. Zajmuje się ona badaniem gospodarczej aktywności człowieka w przeszłości, w tym przede wszystkim: produkcją (w materialno - technicznym znaczeniu tego słowa) i społeczną organizacją pracy (zatrudnienie i stosunki międzyludzkie związane z gospodarowaniem). W dalszej kolejności zajmuje się: prawem gospodarczym (normy prawne zwyczajowe i stanowione związane z gospodarowaniem), wiedzą techniczną, ideami społeczno- gospodarczymi i ich wpływem na życie gospodarcze, polityką gospodarczą i ruchami społecznymi związanymi z życiem gospodarczym oraz ich działaniami zmierzającymi do jego reorganizacji. Produkcja i społeczna organizacja pracy składają się na właściwe stosunki gospodarcze (typ gospodarki) a pozostałe zagadnienia tworzą grupę czynników je warunkujących. Na ziemiach polskich jej rozwój zapoczątkowali na początku XX wieku profesorowie Franciszek Bujak ze Lwowa i Jan Rutkowski z Poznania. Przedmiotem badań szczegółowych historii gospodarczej są dzieje poszczególnych działów gospodarki: rolnictwa, rzemiosła, przemysłu, handlu wewnętrznego i zagranicznego, finansów, a także instytucji gospodarczych: przedsiębiorstw produkcyjnych i usługowych, zakładów ubezpieczeń, giełd, banków itp.

szczególnym uwzględnieniem zmieniających się w tym czasie relacji pomiędzy typem gospodarki (naturalna, towarowo - pieniężna, rynkowa) a dominującą formą wartości lasu (użytkowa, majątkowa i wymienna)⁴.

Podjęcie badań nad wartością lasu rozpatrywaną z punktu widzenia historii gospodarczej wynika z przekonania, że rozumienie współczesnego świata (w tym relacji gospodarczych pomiędzy lasem a społeczeństwem) wymaga poznania jego historii. Historia bowiem odkrywa i wyjaśnia wielowiekowy (przyczynowo – skutkowy) łańcuch zdarzeń, uczy oraz stawia zadania współczesnym i przyszłym pokoleniom, żeby m.in. na uświadomionych porażkach przeszłości zbudować sukces przyszłości. We współczesnym holistycznym modelu uprawiania nauki rozwój wiedzy polega m.in. na kontaktach naukowców i specjalistów z różnych dziedzin, którzy wymieniają wiedzę i doświadczenia w celu pogłębionej analizy problemów i wzajemnej inspiracji. Wkład historii gospodarczej w badania nad wartością lasu polega na analizie jego gospodarczej funkcji w dziejach Polski.

Zasadnicze dla niniejszych rozważań pojęcie wartości jest szeroko używane w filozofii i naukach humanistycznych oraz stanowi podstawową kategorię w naukach ekonomicznych. Jednak ekonomiści do tej pory nie sformułowali ogólnej definicji wartości i w swoich rozważaniach z reguły posługują się tym pojęciem w powiązaniu z jakimś przymiotnikiem, np.: wartość użytkowa, wymienna, odtworzeniowa, dodana, majątkowa⁵. Wartości ekonomiczne są z natury rzeczy antropocentryczne, tzn., że są zorientowane na człowieka i przez niego wyznaczone, na podstawie subiektywnie ustalonego znaczenia przypisywanego rzeczom i usługom.

Z perspektywy historii gospodarczej można stwierdzić, że dwie podstawowe kategorie wartości odnoszące się do gospodarczego wykorzystania lasu to: wartość użytkowa i wymienna (obejmująca również wartość majątkową), które przez większość omawianego okresu występowały łącznie jednak z różnym natężeniem. Ponieważ las stanowi dobro powstałe samoistnie dlatego należy je traktować jako bogactwo naturalne, o którego wartości na przestrzeni dziejów w pierwszym rzędzie decydowała jego użyteczność czyli zdolność do

⁴ W szerszym ujęciu historia gospodarcza zajmuje się nie tylko gospodarczym wykorzystaniem lasu, lecz również wpływem rozwoju techniki, instytucji (prawo, administracja państwowa i samorządowa), osób i organizacji zawodowych i społecznych (użytkownicy i właściciele lasu, myśliwi) oraz zmieniającymi się w czasie sposobami użytkowania lasu przez różne grupy społeczne.

⁵ Wartość wymienna i majątkowa to wartość określona na rynku w wyniku wzajemnego oddziaływania na siebie podaży i popytu. Wartość użytkowa (nierynkowa) to wartość, jaką konsument przypisuje danemu dobru lub usłudze (na które nie ma realnego rynku) wynikająca z jego zdolności do zaspokojenia potrzeb konsumentów poprzez wykorzystanie jego naturalnych właściwości. Wartość majątkowa i wymienna dobra równa jest jego cenie wyrażonej w pieniądzu. Z kolei miarą wartości użytkowej jest subiektywna ocena przydatności danego dobra dla konsumenta (subiektywny poziom zadowolenia konsumenta). Patrz: M. Blaug, Teoria ekonomii. Ujęcie retrospektywne. Warszawa 2000, s. 52-53, 58-60, 125-126, 281, 299-301, 333-337, 360-363;

bezpośredniego zaspokajania ludzkich potrzeb ekonomicznych i społecznych, najpierw w drodze samozaopatrzenia a następnie w coraz większym stopniu poprzez rynek. W ten sposób ukształtowała się wartość użytkowa lasu. Wartość majątkowa i wymienna pojawiła się wraz z gospodarką towarowo – pieniężną i zjawiskiem prywatyzacji lasu.

Znaczenie wartości użytkowej i wymiennej zmieniało się w zależności od typu gospodarki panującego w danym okresie. W okresie gospodarki naturalnej dominowała wartość użytkowa lasu, której rola wraz z rozwojem gospodarki towarowo – pieniężnej stopniowo zmniejszała się, choć za sprawą serwitutów przetrwała aż do lat 30. XX wieku, a w odniesieniu do tzw. użytków ubocznych funkcjonuje po dzień dzisiejszy. Z kolei wartości: majątkowa i wymienna, marginalne jeszcze w okresie wczesnopiastowskim z biegiem czasu i postępującą prywatyzacją lasów i rozwojem gospodarki towarowo – pieniężnej coraz bardziej zyskiwały na znaczeniu, aż w epoce industrialnej zajęły pozycję dominującą⁶.

W zależności od okresu i typu gospodarki zmieniała się również gospodarcza rola i wartość lasu. W schematyczny sposób przedstawia to tabela 1.

Tabela 1: Typ gospodarki a wartość lasu.

Typ gospodarki	Cel gospodarowania	Dominujący sektor gospodarki	Dominujący typ wartości
naturalna	samozaopatrzenie	rolnictwo	Wartość użytkowa
towarowo – pieniężna	samozaopatrzenie i zysk	Rolnictwo i usługi materialne (w tym rzemiosło i handel)	Wartość użytkowa oraz majątkowa i wymienna
rynkowa	zysk	Przemysł i usługi niematerialne	Wartość majątkowa i wymienna

Źródło: Opracowanie własne

Na temat gospodarczej funkcji lasu w dziejach Polski istnieje obszerna literatura przedmiotu. W tej grupie, szczególną pozycję zajmują opracowanie obszerne opracowanie pod redakcją Józefa Brody pt. *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce* oraz tegoż autora *Historia leśnictwa w Polsce*, praca Edwarda Więcko, *Lasy i przemysł leśny w Polsce* oraz trzy tomy *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce* pod redakcją Janiny Leskiewiczowej⁷. Powyższe prace w odniesieniu do kwestii gospodarczych szczegółowo

⁶ Od momentu rozpoczęcia planowej gospodarki leśnej można mówić także o wartości dodanej, ale refleksja na ten temat wykracza poza ramy niniejszego opracowania.

⁷ Wśród opracowań prezentujących gospodarczą rolę lasu w dziejach Polski na szczególną uwagę zasługują następujące prace: *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*. Red J.Broda. Warszawa 1965; Eugeniusz

omawiają stan lasów na ziemiach polskich na przestrzeni dziejów, formy użytkowania lasu, stosunki własnościowe, rzemiosła związane z lasem oraz przemysł i handel drzewny.

Szacuje się, że w czasach prehistorycznych na ziemiach polskich obszary lądowe w 90% pokryte były lasami, a inne formacje roślinne (trzęsawiska, stopy, hale, zarośla) zajmowały około 10%. W pierwotnym krajobrazie ziem polskich duży obszar zajmowały również liczne rzeki, jeziora i tereny bagienne⁸.

Pod wpływem zmian klimatycznych oraz rozpoczętego w neolicie osadnictwa i gospodarki człowieka rozpoczął się proces stopniowej deforestacji tych ziem i antropogenizacji krajobrazu. Jednak proces kurczenia się lasów na szerszą skalę rozpoczął się dopiero pomiędzy XI i XIII wiekiem w związku z karczowaniem lasu na potrzeby rolnictwa oraz zapotrzebowaniem na drewno do budowy grodów i osad mieszkalnych. W XV-XVI wieku uległ przyspieszeniu w związku z popytem na drewno okrętowe oraz rozwojem przemysłów leśnych (popielarstwa, potażnictwa i smolarstwa), zaś w epoce industrialnej w związku z szybko rosnącą liczbą ludności i jej potrzebami opałowymi i mieszkaniowymi oraz rozwojem górnictwa, kolei i opartego na surowcu drzewnym papiernictwa przybrał wręcz patologiczne rozmiary.

Pierwotnymi sposobami użytkowania lasu było zbieractwo i łowiectwo, które dopiero w okresie wczesnopiastowskim straciły swoją rolę na rzecz rolnictwa i hodowli. W tym okresie o wartości lasów nie decydowała wielkość zapasów drewna, ale obfitość dostarczanej przez nie żywności. Z biegiem czasu wyżywieniowa funkcja lasu stopniowo traciła na znaczeniu, jednak nawet w okresach późniejszych zbieractwo i łowiectwo stanowiły swego rodzaju zabezpieczenie w okresach wojen oraz klęsk żywiołowych czy nieurodzajów. Szczególnie istotną rolę odgrywały one w życiu ubogich warstw społeczeństwa, które z reguły najdotkliwiej odczuwały negatywne skutki wspomnianych wydarzeń. Zbiory owoców leśnych (malin, jeżyn, poziomek, borówek, jałowca, jarzębiny, dzikiej róży i grzybów), które

Pudlis, [Drewno, surowiec wszech czasów](#). Warszawa: Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, 2005; Józef Broda, *Historia leśnictwa w Polsce*, Poznań 2000; Franciszek Kapkowicz, *Ciesielstwo polskie*. Warszawa 1958; Stanisław Sokołowski, *Lasy w Polsce przedrozbiorowej i w okresie niewoli*. Warszawa 1938; Tadeusz Marszałek, *Nasze dziedzictwo leśne*. Warszawa 1999; Jan Miklaszewski, [Lasy i leśnictwo w Polsce \(Les forêts et la sylviculture en Pologne\) T. 1.](#) Warszawa 1928; Edward Więcko, *Lasy i przemysł leśny w Polsce*. Warszawa 1960; *Zarys historii gospodarstwa wiejskiego w Polsce*. Red. Joanna Leskiewiczowa, T. 1-3. Warszawa 1964-1970

⁸ R. Zaręba, *Puszcze, bory i lasy Polski*. Warszawa 1978.

nie były objęte ograniczeniami niejednokrotnie pomagały przetrwać trudne czasy⁹. Pod tym względem las po dzień dzisiejszy stanowi źródło tzw. pożytków ubocznych (grzyby, jagody, poziomki), które znajdują wielu amatorów a dla uboższych grup społecznych stanowią uzupełnienie ich diety lub źródło zarobku.

Do użytków leśnych które już w czasach prehistorycznych odgrywały ważną rolę w gospodarce człowieka zaliczyć można owoce i nasiona drzew, w tym szczególnie: orzechy laskowe, żołądzie i bukiew, które wypasano bezpośrednio w lesie lub zbierano i magazynowano jako żywność i paszę na zimę. Na niektórych terenach wypas świń w lasach dębowych i bukowych trwał aż do końca XIX wieku, gdy podstawową paszą dla trzody chlewnej stały się ziemniaki i ograniczono możliwość tego typu użytkowania lasu.¹⁰

Z lasów pozyskiwano również ściółkę (liście, mech, drobne gałązki) wykorzystywane w chowie zwierząt, soki klonu i brzozy z których sporządzano napoje lekko alkoholowe oraz używano do celów leczniczych. W celach spożywczych i leczniczych wykorzystywano również korę niektórych gatunków drzew. Np. z wierzby uzyskiwano salicyn, a z jesionu substancję o właściwościach podobnych do chininy, zaś wywar z kory dębu stosowano na ból zębów. Zdarzało się, że w latach głodu zmieloną korę brzożową, żołądzie lub bukiew dodawano do mąki przeznaczonej do wypieku chleba, a z odpowiednio spreparowanych żołądzi sporządzano kawę¹¹.

Szczególną rolę w gospodarce odgrywały żywice pozyskiwane z drzew iglastych, głównie sosny i świerku, z których produkowano smołę, pak i sadzę¹². Z kolei kora drzew (głównie liściastych) znalazła zastosowanie w garbarstwie i farbiarstwie¹³.

Rodzajem zbieractwa które z czasem przekształciło się w jedną z form gospodarki leśnej było bartnictwo, które dostarczało miód i воск. W średniowieczu były to towary luksusowe dostępne jedynie dla najbogatszych grup społecznych, które czasami w obrocie wewnętrznym pełniły funkcję tzw. płacideł, czyli surogatów pieniądza. Воск poza

⁹ M.Polcyn, I.Polcyn, M.Krąpiec, K.Milecka, E.Indycka, Rezultat badań przyrodniczo-archeologicznych przeprowadzonych na wczesnośredniowiecznym moście/grobli w Gieczu gm. Dominowo, stan 2, „Studia Lednickie” t. III. 1994. s. 203-247. s. 212. 216, tab. 1

¹⁰W.Hensel, Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej. Warszawa 1987, s. 102. Żołądzie i bukiew wykorzystywano jako paszę dla zwierząt. Przez ludzi zjadane były jedynie w sytuacjach ekstremalnych, jak np. kłęski głodu.

¹¹ K.Moszyński, Kultura ludowa słowian. T. I, Kultura materialna. Warszawa 1967, (dalej: K.Moszyński, Kultura ludowa...), s. 26.

¹² A.Fischer, Drzewa w wierzeniach i obrzędach ludu polskiego, [W:] „Lud”, t. 35, 1937, s. 60

¹³ Przy garbowaniu skór najbardziej ceniona była kora dębową, ze względu na znaczne ilości zawartego w niej garbnika. Obok dębowej stosowano również korę innych drzew jak świerk, buk, brzoza, olsza, wierzba, wiąz, jesion, leszczyna jednak najczęściej w mieszankach z korą dębową. Patrz: F.Berdau, Botanika leśna podług kursu wykładowego w Instytucie Rolniczo-Leśnym w Nowej-Aleksandryi (Puławach), Prof. Feliksa Berdau, spisana i wydana staraniem b. uczniów, z licznymi drzeworytami. Warszawa 1890, s. 106, 107, 152, 160, 180, 190, 208, 227, 234.

wykorzystaniem do produkcji świec stosowany był również w warsztatach rzemieślniczych: garbarskich, szewskich, złotniczych i in.¹⁴.

Stopniowy spadek znaczenia zbieractwa od XV – XVI związany był ze zmniejszeniem się obszaru lasów liściastych szczególnie dębowych i bukowych (w wyniku intensywnych karczunków) oraz systematycznym ograniczaniem wolnego wstępu do lasów. Ponadto wynikało to z konieczności wnoszenia opłat za wypas w lesie i pobieranie innych użytków oraz rozwoju bardziej efektywnego od bartnictwa pod względem produkcyjnym pasiecznictwa¹⁵.

Kolejnym źródłem żywności związanym z lasem było myślistwo. Jednak jego udział w wyżywieniu ludności systematycznie malał. Wynikało to z szybkiego rozwoju rolnictwa i produkcji hodowlanej oraz potrzeb budownictwa, które prowadziły do intensywnego karczowania lasów, i jednocześnie zmniejszenia liczebności gatunków zwierząt w nich bytujących. Dłużej niż inni myślistwem zajmowały się tzw. wsie puszczańskie w dużej mierze utrzymujące się z polowań, które dziczyznę przeznaczają na własne potrzeby, dla dworu a także na handel¹⁶.

Od wczesnego średniowiecza wprowadzano ograniczenia dotyczące polowania, które jednak pomimo coraz większej kontroli i kar nie zawsze były przestrzegane (kłusownictwo). Nie mniej prowadziło to do zróżnicowania w spożywaniu dziczyzny pod względem klasowym, które pozostawało wysokie w odniesieniu do warstwy panującej i zdecydowanie niższe w przypadku chłopów i mieszczan. Zgodnie z wprowadzonym już w X-XI wieku prawem polowanie na zwierzynę grubą (niedźwiedź, tur, żubr i in.), zastrzeżone było dla władcy i uprawnionego rycerstwa. Poddani mogli polować jedynie na zwierzynę drobną, początkowo w sposób nieograniczony a następnie w coraz mniejszym zakresie¹⁷.

Rola lasu jako źródła żywności i paszy począwszy od późnego średniowiecza stopniowo zmniejszała się. Proces ten był bardzo długotrwały i trwał aż do czasu ostatecznego uregulowania serwitutów w pierwszej połowie XX wieku¹⁸. Wraz ze spadającym znaczeniem wyżywieniowej funkcji lasu malała jego wartość użytkowa.

¹⁴ K.Modzelewski, Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej. Wrocław 1987, s. 63; R.Kiersnowski, Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Warszawa 1960. s. 440-449;

¹⁵ Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce. Red J.Broda. Warszawa 1965, s. 66 - 68

¹⁶ Z.Górczak, las w gospodarce średniowiecznej Polski [w:] Studia i materiały Ośrodka Kultury Leśnej. Pod red. D.J.Gwiazdowicz, nr 11, R. 2012, (dalej: Z.Górczak, las w gospodarce....) s. 55-56; E. Więcko, Lasy i przemysł leśny w Polsce. Warszawa 1960, s. 15-18;

¹⁷ A.Samsonowicz, Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów. Wrocław 1991. s. 307;

¹⁸ Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku. Red. A.Mączak, Warszawa 1981, (dalej: Encyklopedia historii gospodarczej) s. T. II, 258 - 259

Zachowała się jednak w szczątkowej postaci po dzień dzisiejszy w postaci pobierania z lasu tzw. pożytków ubocznych.

Obok żywności i paszy las był źródłem podstawowego surowca epoki preindustrialnej, czyli drewna, które na ziemiach polskich aż do połowy XIX wieku było w zasadzie jedynym źródłem energii, a do połowy XX wieku zasadniczym surowcem dla budownictwa i rzemiosła.

Począwszy od czasów prehistorycznych olbrzymie ilości drewna, głównie dębowego i sosnowego używano na budowę grodów, budynków mieszkalnych i konstrukcje infrastrukturalne. Na wały drewniano-ziemne grodów używano przeciętnie od kilku do kilkunastu hektarów lasu¹⁹. Z drewna budowano również budynki mieszkalne, co w związku z częstymi pożarami prowadziło do dużego zużycia budulca. Drewniane budownictwo obronne dominowało do XIII – XIV, gdy coraz częściej zamki, umocnienia i zabudowania miejskie budowano z kamienia i cegły. Jednak powszechnie cytowane powiedzenie o Kazimierzu Wielkim, który jakoby „zastał Polskę drewnianą i zostawił murowaną”, jeszcze 400 lat po zakończeniu jego panowania nie znajdowało odzwierciedlenia w rzeczywistości. Z kamienia i cegły budowano jedynie budynki reprezentacyjne, obronne i sakralne. Zdecydowana większość budynków mieszkalnych i gospodarskich w dalszym ciągu była wykonana z drewna²⁰.

Z drewna budowano również mosty, groble, instalacje wodociągowe i kanalizacyjne. Drewnem wykładano ulice grodów i miast, wykonywano obudowy kanałów, studni i szaletów, stawiano płoty i zagrody oraz umacniano brzegi rzek. Podobnie jak w budownictwie obronnym także do budowy mostów już XIII w. zaczęto używać cegły i kamieni jednak pod względem ilościowym konstrukcje drewniane zdecydowanie przeważały. Ich znaczenie zmarginalizowało dopiero zastosowanie do budowy mostów stali i żelbetonu, choć mosty drewniane są użytkowane w Polsce po dzień dzisiejszy²¹.

Od czasów prehistorycznych drewno stanowiło podstawowy surowiec dla rzemiosła z którego wyrabiano: sprzęty domowe w tym: ciosane (beczki, wiadra i inne), toczone (talerze, misy, pokrywki, kubki), drążone i strugane (czerpaki, łyżki, kopystki, niecki, cedzaki, styliska

¹⁹ Istnieją szacunki według których do wybudowania grodu w Kruszwicy potrzebna była masa drewna odpowiadająca 2400 ha lasu. Patrz: Z.Górczak, las w gospodarce..., s. 56

²⁰ G.Ruszczyk, Drewno i architektura. Dzieje budownictwa drewnianego w Polsce. Warszawa 2007, s. 9-17

²¹ Jednym z najsłynniejszych mostów drewnianych był istniejący od 1916 – 1999 r. most na Wiśle w Wyszogrodzie o długości ok. 1300 m.

toporów i drzewca włóczni, strzały, oprawki i rękojeści, laski, kijanki i kluczki, mątewki, wrzeciona, nosidła i inne.²²

Najważniejsze rodzaje rzemiosła oparte na drewnie to ciesielstwo, stolarstwo, bednarstwo i kołodziejstwo. Ciesielstwo i stolarstwo to jedne z najstarszych rzemiosł w dziejach ludzkości, dla których drewno od czasów prehistorycznych po dzień dzisiejszy, stanowi surowcową podstawę ich funkcjonowania. Ciesielstwo na ziemiach polskich obecne było od czasów najdawniejszych o czym świadczą m.in. takie zabytki jak pozostałości grodu w Biskupinie. Okres szczególnego rozwoju tego rzemiosła przypada na okres od XV do XVII wieku, kiedy budownictwo drewniane na ziemiach polskich osiągnęło swój złoty okres. Od tego momentu w związku z rozwojem budownictwa murowanego stopniowo traciło na znaczeniu, aż w XX w. stało się specjalnością pomocniczą przy pracach budowlanych²³.

Stolarstwo również znane było od czasów najdawniejszych i podobnie jak ciesielstwo okres szczególnego rozkwitu pod względem ilościowym i jakościowym przeżyło w XVI – XVII wieku. Najślawniejszym jego ośrodkiem stał się Gdańsk, w którym produkowano meble według wzorów holenderskich. Począwszy od XVIII w. powstawały duże wytwórnie mebli o charakterze fabrycznym (od XIX w. oparte na produkcji maszynowej) stopniowo wypierające z rynku rzemieślników pracujących ręcznie. Jednak rzemieślnicze warsztaty stolarskie po zmodernizowaniu parku maszynowego zdołały przetrwać i po dziś dzień stanowią znaczącą grupę miniprzedsiębiorstw o charakterze produkcyjnym i usługowym²⁴.

Wyroby bednarskie znane na ziemiach polskich już w III – IV wieku n.e. były powszechnie używane do przechowywania zarówno ciał sypkich jak i cieczy. Jego wyroby cieszyły się popularnością aż do XX wieku, gdy drewno jako surowiec do wyrobu naczyń i beczek zastąpione zostało przez stal i plastik. Jednak beczki wykonane z drewna w dalszym ciągu są wykorzystywane przy tradycyjnym sposobie produkcji wina i innych alkoholi.

Na drewnie oparte było również kołodziejstwo, które od wczesnego średniowiecza rozwijało się na wsi i w grodach a następnie w miastach. Jego rozkwit przypadł pomiędzy XV i XVIII w. w związku z rozwojem miast i handlu. Począwszy od XIX w. w związku z coraz częstszym wykorzystywaniem żelaza do produkcji kół rzemiosło to zaczęło tracić na znaczeniu. Niemniej jeszcze w 1937 r. w Polsce funkcjonowały 7892 warsztaty kołodziejskie²⁵.

²² K.Moszyński, *Kultura ludowa...*, s. 292 - 293

²³ F.Kopkowiec, *Ciesielstwo polskie*. Warszawa 1958, 5 – 25; *Encyklopedia historii gospodarczej ...*, T. I, s. 101 – 102,

²⁴ *Encyklopedia historii gospodarczej ...*, T. II, s. 344,

²⁵ K.Moszyński, *Kultura ludowa...*, s. 302 – 309; *Encyklopedia historii gospodarczej ...*, T. I, s.31; 322 ,

Drewno, w niewielkim stopniu uzupełnione żelazem lub innym metalem, stanowiło podstawowy surowiec do wyrobu różnego rodzaju sprzętów gospodarskich (radeł, radlic, jarzm, motyk i wideł) oraz do budowy maszyn wśród których należy wymienić: młyny, wiatraki, kołowroty, warsztaty tkackie, kołowrotki i fragmenty warsztatów garncarskich²⁶.

Aż do XX wieku drewno stanowiło również podstawowy surowiec do budowy środków transportu takich jak sanie, wozy, powozy i bryczki oraz tratwy, łodzie (dłubanki, łodzie klepkowe) i statki. Najstarszym pojazdem lądowym były sanie, które wykorzystywano zarówno zimą jak i latem. Prosta konstrukcja i związana z tym łatwość wykonania sań z powszechnie dostępnego materiału sprawiła, że ten środek transportu był na ziemiach polskich szeroko rozpowszechniony i pozostaje w użyciu po dzień dzisiejszy.

Sanie najprawdopodobniej były również podstawą do skonstruowania pojazdów kołowych, które z całą pewnością budowano na ziemiach polskich już w X w. Świadczy o tym relacja Ibrahima Ibn Jakuba z ziem polskich o „królach” podróżujących „wielkimi wozami wzniesionymi na czterech kołach”²⁷.

Pierwotnie dominowały wozy dwukołowe a dopiero w późnym średniowieczu pojawiła się ciężka czterokołowa fura kupiecka z ruchomym przodem, Rozwiązanie konstrukcyjne stosowane w większości pojazdów kołowych ciągniętych przez konie aż do XX wieku²⁸.

W transporcie wodnym od czasów prehistorycznych drewno również odgrywało dominującą rolę aż do drugiej połowy XIX w. Z tego surowca wykonywano tzw. dłubanki a następnie łodzie z poszyciem zakładkowym i stykowym. Główne warsztaty skutnicze znajdowały się w miastach nadmorskich, jednak w głębi lądu, z reguły nad spławnymi rzekami, również powstawały osady wyspecjalizowane w budowie łodzi, często w związku z kierunkiem produkcji zwane „korabnikami”. Rozwój eksportu zboża w XVI – XVII w. przyczynił się do rozwoju skutnictwa nad Sanem, Bugiem oraz średnią i dolną Wisłą. Osobnym sposobem transportu zboża i drewna do portów nadmorskich w czasach nowożytnych stały się tratwy, które służyły jako środek transportu i jednocześnie same w sobie stanowiły towar i metodę dostarczania drewna do portów morskich przed ich dalszym eksportem na zachód Europy²⁹.

Z lasu nie tylko pozyskiwano surowe drewno dla budownictwa i rzemiosła, ale zajmowano się także jego przetwórstwem w ramach tzw. przemysłów leśnych, które

²⁶ M. Sydor, Drewno w budowie maszyn. Poznań 2011, s. 190- 230.

²⁷ M. Sydor, Drewno w budowie maszyn. Poznań 2011, s. 138 - 139

²⁸ Encyklopedia historii gospodarczej ..., T. II, s. 417

²⁹ M. Sydor, Drewno w budowie maszyn. Poznań 2011, s. 131 – 132; Encyklopedia historii gospodarczej ..., T. II, 364; 570,

obejmowały tartaczniectwo oraz produkcję węgla drzewnego, smoły, popiołu, dziegciu, potażu i terpentyny.

Mechaniczne tartaki o napędzie wodnym znano w Polsce już w XIV—XV w. (Gdańsk), ale rozpowszechniać się zaczęły od początku XVI w. Tartaki często funkcjonowały przy młynach zbożowych wykorzystując istniejące urządzenia napędowe. Szybki rozwój produkcji tartacznej nastąpił w drugiej połowie XIX wieku w związku z wprowadzeniem napędu parowego i udoskonalonych pił. W XX wieku napęd parowy wyparty został przez silniki spalinowe i elektryczne. Ta forma przeróbki drewna po dzień dzisiejszy stanowi podstawowe ogniwo w łańcuchu przerobu drewna dostarczanego przez polskie lasy i ważny segment przemysłu drzewnego.

Produkcja węgla drzewnego (do XIX wieku podstawowego surowca energetycznego dla przemysłu hutniczego) na szerszą skalę rozwinęła się od XIII w. Nigdy nie osiągnęła stadium wytwórczości przemysłowej jednak pomimo to stanowiła jedną z najbardziej rabunkowych form eksploatacji lasu. Pod wpływem zastosowania w przemyśle węgla kamiennego i koksu, a także zaostrzenia przepisów dotyczących ochrony lasów, w XX w. produkcję węgla drzewnego ograniczono do niewielkich potrzeb niektórych fabryk chemicznych, laboratoriów i gospodarstwa domowego³⁰.

Drugą po produkcji węgla drzewnego najbardziej wyniszczającą formą eksploatacji lasów było wypalanie popiołu, z którego po wyflukaniu otrzymywano 0,1-0,2% węglanu potasu (K_2CO_3), zwanego później potażem, który wykorzystywano do wyrobu szkła trudno topliwego i mydła oraz stosowano w farbiarstwie, garncarstwie, piwowarstwie oraz jako środek wybielający. W procesie suchej destylacji drewna, z kory i szczap bukowych, względnie brzożowych od wczesnego średniowiecza wyrabiano dziegieć (produkt antyseptyczny i grzybobójczy) stosowany jako środek leczniczy przy schorzeniach skóry oraz do konserwacji drewna. Produkcja dziegciu szczególnie rozwinęła się w XV – XVI wieku w związku z jego eksportem na Zachód, gdzie był wykorzystywanego w przemyśle okrętowym.

Z tej samej techniki korzystano przy produkcji smoły. Z drewna i karczy żywicznych destylowano maź smołową, z której po odparowaniu uzyskiwano smołę czarną zwaną pakiem oraz terpentynę i kalafonię. Produkcja smoły swoje apogeum osiągnęła w XVI wieku. Następnie stopniowo malała aż do końca XIX wieku gdy została wyparta przez smołę pochodzącą z przeróbki węgla i ropy naftowej.

³⁰ Encyklopedia historii gospodarczej ..., T. II, s. 468

Wymienione formy użytkowania lasu przedstawia się jako najbardziej rabunkowe formy wykorzystania lasu. Jednak należy pamiętać, że dziegiarstwo i smolarstwo często rozwijały się na terenach objętych karczunkiem i podobnie jak produkcja węgla drzewnego oraz popiołu w znacznym stopniu bazowały na odpadach i karpinie, a w mniejszym na surowcu podstawowym³¹.

Poza wymienionymi formami wykorzystania drewna, olbrzymie jego ilości zużywano jako surowiec energetyczny, zarówno w postaci surowego drewna, jak i w postaci węgla drzewnego. Przyjmuje się że w średniowieczu na opał przeznaczano nawet 80% ogólnej masy pozyskiwanego drewna. Jak wynika z zestawień wykorzystywania surowca drzewnego w lasach dóbr wilanowskich jeszcze w połowie XIX wieku, kiedy to węgiel kamienny na tych terenach nie był w użyciu, aż 75% wycinanego drewna zużywano na opał³².

Jednak do czasu upowszechnienia się węgla kamiennego w drugiej połowie XIX wieku, zapewnienie dostatecznej ilości drewna na opał było jednym z podstawowych warunków przetrwania. Stosunkowo łatwe na wsi w odniesieniu do miast stanowiło znaczący problem. Dlatego wiele z nich posiadało swoje własne lasy (w połowie XIX. 86 miast Królestwa Polskiego posiadało jeszcze 47884 ha) z których czerpano całoroczny opał oraz surowiec budowlany. Potrzeby opałowe miast nie mających własnych lasów lub mających ich niedostateczną ilość były zaspokajane poprzez tzw. „wkupywanie” się do pobliskich lasów dworskich lub poprzez zakupy rynkowe³³.

Z powyższego wynika, że wykorzystywanie drewna jako paliwa lub jako komponentu (w szklarstwie, metalurgii) znacznie przewyższało potrzeby budownictwa obronnego i mieszkalnego oraz produkcji rzemieślniczej i handlu. Warto jednak pamiętać, że nawet dzisiaj z całej masy drzewnej pozyskanej w lesie na gotowe wyroby zużywa się jedynie około 30%, a resztę stanowią odpady i drewno, które można traktować jako opałowe. Zatem duże zużycie drewna na cele energetyczne miało istotny ale nie decydujący wpływ na wylesienia, które w

³¹ W ten sposób wypalanie popiołów stanowiło wstępny etap dla bardziej intensywnych form użytkowania lasu. W zachodniej części dawnej Rzeczypospolitej największe nasilenie produkcji popielarsko-potażniczej przypadło na schyłek XV i pierwszą połowę XVI w. a w dorzeczu Niemna, i na kresach (zwłaszcza na Wołyniu) w XVII w. Ze względu na duże odległości do Bałtyku eksport drewna z tych terenów był nieopłacalny, natomiast popiół lub potaż, ładowane w beczki, można było spławiać galarami, podobnie jak zboże, miód i smołę. Na ziemiach zachodnich w miejsce zanikającej produkcji popielarskiej rozwijał się przemysł tartaczny. Patrz: Józef Broda, Historia leśnictwa w Polsce, Poznań 2000, s. 12/13; Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce. Red J.Broda. Warszawa 1965, s. 100-105; Encyklopedia historii gospodarczej ..., T. II, s. 298.

³² F. Krzysik, Nauka o drewnie. Warszawa 1978, s. 25-27; Z.Szymanowska, Gospodarka leśna w lasach dóbr wilanowskich w połowie XIX w, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. XI, nr 2, 1963, s. 271-280. s. 275.

³³ Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce. Red J.Broda. Warszawa 1965, s. 84 - 85

głównej mierze wynikały z rozwoju rolnictwa i wykorzystywania drewna w budownictwie i przemyśle.³⁴

Związany z intensywnym użytkowaniem drewna na cele budowlane, produkcyjne i opałowe wyręb lasu z reguły prowadził do огоłocenia z drzew okolic przylegających do grodów i miast oraz poszerzania się otwartych przestrzeni książka. Z kolei brak pożądanych gatunków drewna w najbliższej okolicy wymuszał konieczność jego zakupu i sprowadzenia z dalszych okolic, co czyniło z drewna przedmiot handlu i nadawało mu wartość wymienną.

Handel drewnem i produktami drzewnymi na potrzeby wewnętrzne kraju rozpoczął się już w XIII w. W następnym wieku drewno spławiano do Prus i krajów zachodnioeuropejskich min. z okolic Krakowa. Chronologicznie rzecz biorąc głównym przedmiotem eksportu na rynki zachodnie najpierw było drewno cisowe z Małopolski (do produkcji łuków) a następnie dębina i sośnina do budowy okrętów (w tym słynna tzw. sosna masztowa -sosna sprasłka,) oraz materiały drzewne dziegieć, smoła i popiół. W XVI w. asortyment drewna eksportowanego znacznie się rozszerzył (drewno okrągłe, tarcica, brusy, kantówki, klepki itd.). Głównym portem przeładunkowym był Gdańsk, (później do dużego znaczenia w eksporcie produktów drzewnych doszły również Królewiec i Ryga) zaś największe dostawy pochodziły z lasów Powiśla. Eksport płodów leśnych osiągnął największe rozmiary w XVI w., gdy z Polski wywożono olbrzymie ilości popiołu drzewnego, (np. 1565 wysłano na zachód 10 672 łasztu popiołu a w 1595 — 9701 łasztów)³⁵.

Wraz z postępami industrializacji malało zapotrzebowanie na wyroby przemysłu leśnego (popiół itp.) które zastępowano produktami otrzymywanymi z surowców mineralnych w drodze syntezy chemicznej. Na wysokim poziomie utrzymywał się jedynie handel drewnem surowym i przetworzonym, który stanowił znaczącą pozycję w eksporcie II RP pod koniec lat trzydziestych eksportowano ok. 7 mln t³⁶.

Jak z powyższego wynika przełomowe momenty w dziejach gospodarczej eksploatacji lasu to zapoczątkowane na szerszą skalę w XIII w. osadnictwo na prawie niemieckim i rozwój przemysłów leśnych oraz Rewolucja Przemysłowa w II połowie XIX w. Pierwszy z nich, zamykał etap dominacji rolniczego wykorzystania lasu i otwierał epokę w której największe dochody przynosił handel drewnem oraz produktami przemysłu leśnego. Z kolei Rewolucja Przemysłowa sprawiła że głównymi odbiorcami produktów lasu stało się górnictwo, kolej i

³⁴ F. Krzysik 1978. Nauka o drewnie. Warszawa. s. 451;

³⁵ Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce. Red J.Broda. Warszawa 1965, s. 106 – 110; Encyklopedia historii gospodarczej ..., T. I, s. 415;

³⁶ Józef Broda, Historia leśnictwa w Polsce, Poznań 2000, s. 153.

papiernictwo, co w pierwszym okresie przyspieszyło eksploatację lasów (górnictwo, produkcja żelaza, rozwój kolei pochłaniały olbrzymie ilości drewna), by następnie po zastosowaniu na większą skalę węgla kamiennego oraz w związku z innowacjami II Rewolucji Przemysłowej (tworzywa sztuczne) zakończyć epokę w której rozwój gospodarczy uzależniony był w bezpośredni sposób od eksploatacji lasu³⁷.

Poza wspomnianymi wcześniej przełomowymi momentami o charakterze gospodarczym szczególnie ważnym wydarzeniem w dziejach lasu, w bezpośredni sposób wpływającym na jego postrzeganie, korzystanie i wartość była zmiana jego statusu prawnego polegająca na przekształceniu lasu z dobra wolnego w dobro prywatne podlegające dziedziczeniu i sprzedaży. Las i jego produkty zaczęły w ten sposób spełniać funkcję majątkową i wymienną.

Proces prywatyzacji lasów rozpoczął się X wieku w gdy monarchia piastowska zastrzegła dla siebie szereg tzw. regaliów, czyli monopolu na wykonywanie określonych czynności związanych ze sprawowaniem władzy oraz pewnych dóbr i rodzajów działalności gospodarczej. Jednym z najważniejszych było regale leśne, polegające na przejściu na własność przez księcia wszystkich ziem nie wziętych do tej pory pod bezpośrednią uprawę w tym szczególnie lasów³⁸. Jednocześnie wszyscy korzystający z lasu zobowiązani zostali do wypełniania różnych powinności i danin na rzecz księcia. Z regale leśnego wynikało bezpośrednio tzw. regale łowieckie czyli wyłączne prawo monarchy do polowania na grubą zwierzynę.

W dobie rozbicia dzielnicowego regale leśne władców podlegało erozji, gdyż szukając poparcia przyznawali oni immunitety możnowładztwu, rycerstwu i kościołowi polegające na nadawaniu dóbr ziemskich i na wyłączaniu określonych terenów spod prawa książęcego. Pociągnęło to za sobą konieczność wyraźnego określenia granic nadanego terenu, i jednocześnie od XII – XIII coraz częściej prowadziło do powstania wyraźnych granic pomiędzy lasem, polami uprawnymi i pastwiskami oraz pomiędzy obszarami lasu należącymi do różnych właścicieli³⁹.

Upowszechnianie prywatnego użytkowania i własności lasu w XIII - XIV w. w połączeniu ze wzrostem zapotrzebowania na drewno i produkty przemysłu leśnego doprowadziło do wzrostu jego wartości i gospodarczej eksploatacji oraz coraz silniejszego

³⁷ T.Marszałek, Nasze dziedzictwo leśne. Warszawa 1999, s. 24-31

³⁸ K.Modzelewski, Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X-XII wiek. Poznań 2000; Z.Górczak, las w gospodarce..., s. 54 - 55

³⁹ K.Modzelewski, Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej. Wrocław 1987, s. 18 -26

ograniczania chłopskich praw do użytkowania lasów i polowania. O ile jeszcze statut mazowiecki z 1260 r. nie uznawał wyrębu w cudzym lesie podczas dnia za przestępstwo, to już statut wiślicki z 1347 r. wprowadzał już ochronę dębów i pni bartnych oraz zabraniał samowolnego wypasu, zwłaszcza nierogacizny, a za wzniesienie pożaru w cudzym lesie przewidywał nawet karę śmierci. Jeszcze dalej szedł statut warcki z 1423 r. który zwiększał liczbę gatunków drzew uważanych za cenne oraz zaostrzał kary za nielegalny wyrąb. Prawa własnościowe w Wielkopolsce ustalone zostały już w XIV wieku, a w pozostałych częściach Polski dopiero w XVI wieku⁴⁰.

Jednak likwidacja tradycyjnych form użytkowania lasu przez mieszkańców wsi, którzy od pokoleń korzystali z tej formy samozaopatrzenia przebiegała powoli. W niektórych przypadkach utrzymały się one aż do XX w. Z reguły zezwalano poddanym na zbiórkę suszu, grzybów i jagód, wypas ograniczonej ilości inwentarza, a niekiedy także na wyrąb drzew na cele budowlane i opałowe oraz łowienie drobnej zwierzyny za co uiszczali oni symboliczne daniny, zwykle w naturze a od XVI wieku również w pieniądzu. Odrębną kategorię stanowiły płatne pozwolenia wydawane przez właścicieli lasów na ich użytkowanie w celach handlowych i przemysłowych. Wprowadzono także opłaty za korzystanie z lasu przez rzemieślników: szewców, garbarzy, diegciarzy, bednarzy, kołodziejów, węglarzy i popielarzy⁴¹.

W związku z szybką dewastacją lasów powyższe prawa i pozwolenia już w XVII w. zaczęto ograniczać, a w XVIII w. chłopów całkowicie wyłączono z prawa do handlowej eksploatacji lasów. Na początku XIX w. zlikwidowano także bartnictwo w zaborze Pruskim i nieco później w Królestwie Polskim, a w połowie tego wieku zaprzestano wydawania zezwoleń na wypalanie węgla drzewnego, smoły i potażu. Zachowano natomiast prawo wsi do bezpłatnego użytkowania lasu (pod kontrolą dworu) w celach budowlanych, opałowych i hodowlanych (w tym wyrębu i zbierania leżaniny, powałów, złomów na cele opałowe, pozyskiwania karpiny na łuczywo, zbioru żołądzi, bukwi i płodów runa leśnego oraz grabienia ściółki) a w nieznacznym zakresie również do wydobywania różnych surowców kopalnych, jak torf, wapń, margiel, glina i bursztyn. Powyższe uprawnienia w postaci tzw. serwitutów potwierdzone zostały przez ustawy uwłaszczeniowe w zaborze austriackim i rosyjskim.

⁴⁰ A. Żabko-Potopowicz 1954. Zagadnienie lasów w Polsce przed rozbiorami od schyłku XV do połowy XVIII wieku. „Sylwan” R. XCVIII, s. 364-388. s. 371; J. Broda, Historia leśnictwa w Polsce, Poznań 2000, s. 9

⁴¹ Encyklopedia historii gospodarczej ..., T. I, s. 411

Tego typu użytkowanie uboczne lasu budziło sprzeciw leśników i ekonomistów, którzy prowadzili walkę z tym bezmyślnym ich zdaniem niszczeniem lasów i młodników. Jednak właściciele lasów, wydzierżawiając np. prawo zbierania ściółki albo pozyskiwania kory garbarskiej, żywicy itp., ciągnęli z tego znaczne zyski przez co z niechęcią rezygnowali z tego typu użytkowania lasów. Jednocześnie wypas bydła oraz zbieranie ściółki należały do najważniejszych serwitutów, toteż walka chłopów o zachowanie tych uprawnień w lasach prywatnych, stanowiących relikwenty użytkowej wartości lasu, trwała aż do początków XX w.⁴².

Właściciele lasów walcząc z serwitutami sami niejednokrotnie prowadzili w lasach gospodarkę rabunkową. Las dla wielu z nich stanowił rezerwę kapitałową i źródło łatwych dochodów. Korzystając z dużego zapotrzebowania na drewno związanego z industrializacją ziem polskich w drugiej połowie XIX w. właściciele sprzedawali całe lasy bez względu na jakość gruntu. Tereny po wyciętym lesie użytkowano najpierw jako pastwiska, co po kilku latach niejednokrotnie prowadziło do powstania piaszczystych wydm. Dopiero katastrofalny stan lasów i groźba braku drewna spowodowały konieczność systematycznego zalesiania terenów przetrzebionych przez wyręby⁴³.

Problem nadmiernego wylesiania ziem polskich i zanikania niektórych gatunków drzew dostrzegano już na przełomie XVIII i XIX w. jednak dopiero sto lat później podjęto bardziej zdecydowane kroki na rzecz planowej gospodarki leśnej i zwiększenia lesistości kraju. Efektem ubocznym zmniejszania się obszarów leśnych oraz ponownego zalesiania były zmiany struktury lasów, polegające na zanikaniu niektórych gatunków drzew, jak dąb, jodła, świerk, brzoza, czy olsza na rzecz sosny⁴⁴.

⁴² I.Kostrowicka, Z.landau, J.Tomaszewski, Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku. Warszawa 1984, s. 156 – 158; Encyklopedia historii gospodarczej ..., T.I, s. 411. Józef Broda, Historia leśnictwa w Polsce, Poznań 2000, s. 15

⁴³ Z.Szymanowska, 1968 Zagospodarowanie lasów wilanowskich w czasach Królestwa Polskiego (1815-1915). [w:] „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. XVI: nr 2, s. 274-298

⁴⁴ J.Piwek, Gospodarka leśna w dobrach białaczowskich w latach 1777- 1939. [w:] „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, nr 4, 1981, s. 486

Podsumowanie i wnioski

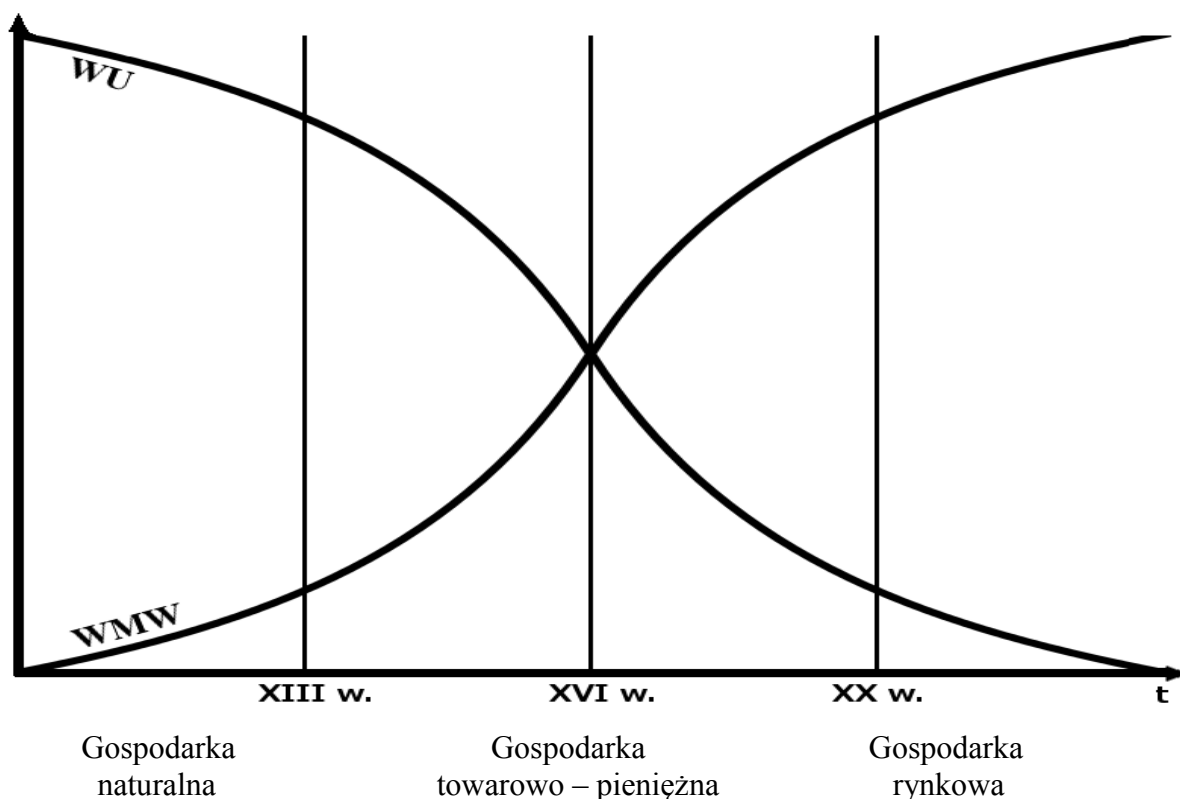
Wartość lasu wynika ze spełnianych przez niego funkcji. Dominujące przez długi czas funkcje gospodarcze (surowcowe), współcześnie tracą na znaczeniu na rzecz funkcji społecznych (pozasurowcowych - ochronnej, rekreacyjnej i zdrowotnej).

Przez wieki las i jego produkty stanowiły podstawę życia gospodarczego ziem polskich, a drewno było jednym z dominujących elementów kultury materialnej. Do czasów Rewolucji Przemysłowej było głównym surowcem dla produkcji rzemieślniczej, budownictwa i konstruowania maszyn oraz podstawowym surowcem energetycznym zarówno w postaci surowej oraz przetworzonej jako węgiel drzewny m.in. do wyrobu żelaza i szkła. Rewolucja przemysłowa poprzez masowe użycie węgla kamiennego, (później także ropy naftowej i gazu ziemnego), rozwój transportu oraz produkcję tworzyw sztucznych, zakończyła epokę w której rozwój gospodarczy zależał od zasobów lasu.

Paradoksalnie, spadkowi znaczenia drewna jako surowca energetycznego, towarzyszył gwałtowny wzrost jego spożycia związany z rozwojem górnictwa, papiernictwa, kolei i łączności, co doprowadziło na przełomie XIX i XX wieku lesistość ziem polskich do najniższego poziomu w dziejach. Współcześnie pomimo stosunkowo niskiego udziału przemysłu drzewnego w ogólnej produkcji przemysłowej, drewno w dalszym ciągu jest szeroko wykorzystywane w budownictwie, meblarstwie, papiernictwie i przemyśle materiałów budowlanych oraz jako opał. W dalszym ciągu jest wysoko cenione ze względu na swoje walory użytkowe i w świadomości konsumentów niejednokrotnie funkcjonuje jako dobro luksusowe.

Wraz ze zmianami dotyczącymi gospodarczego wykorzystania lasu następowały zmiany dotyczące jego wartości. Zapoczątkowane w XIII wieku zmiany o charakterze gospodarczym i prawnym miały zasadniczy wpływ na relacje pomiędzy użytkową i wymienną wartością lasu. Wraz z upowszechnianiem się gospodarki towarowo - pieniężnej rola tej ostatniej systematycznie rosła. Był to jednak proces długotrwały, który zakończył się dopiero na początku XX w. wraz z industrializacją ziem polskich. Zmianę znaczenia i relacji pomiędzy wartością użytkową i wymienną w dziejach gospodarczej eksploatacji lasu na ziemiach polskich w syntetyczny sposób przedstawia schemat nr 1.

Schemat nr 1 – Relacje pomiędzy wartością użytkową i wymienną lasu w dziejach Polski

WU – wartość użytkowa

WMW – wartość majątkowa i wymienna

W zależności od okresu i typu gospodarki zmieniała się gospodarcza rola i dominujący typ wartości lasu. We wczesnym średniowieczu, w warunkach nastawionej na samozaopatrzenie gospodarki naturalnej, dominowała użytkowa wartość lasu, wynikająca z jego zdolności do zaspokajania podstawowych potrzeb społeczności ludzkich w żywność, budulec i opał. Następowало to poprzez zbieractwo, myślistwo, rybołówstwo i hodowlę oraz pozyskiwanie drewna, które nie napotykały ograniczeń natury prawnej, gdyż na tym etapie las był dobrem wolnym.

Czynnikiem, który zdecydował o zmianie relacji pomiędzy wartością użytkową i wymienną lasu, była zmiana jego statusu prawnego polegająca na przekształceniu lasu z dobra wolnego w dobro prywatne korzystające z prawnych instytucji ochrony własności oraz podlegające dziedziczeniu i sprzedaży. W związku z powyższym oparta na bezpłatnym

korzystaniu z lasu wartość użytkowa systematycznie traciła na znaczeniu, by ostatecznie zostać zredukowaną do możliwości pobierania użytków ubocznych z lasów państwowych⁴⁵.

Obecny stan lasu jest w głównej mierze rezultatem wielowiekowej aktywności gospodarczej człowieka, która miała bezpośredni wpływ na ukształtowanie się współczesnych form krajobrazu kulturowego. W okresie prehistorycznym i wczesnym średniowieczu las był dobrem występującym w nadmiarze (często stanowił barierę dla rozwoju rolnictwa), z którego korzystano bez żadnych ograniczeń. Z biegiem czasu gospodarcza działalność człowieka prowadziła do wylesiania coraz większych obszarów. W pierwszej kolejności były to tereny z dobrymi glebami z reguły będące naturalnymi siedliskami lasów liściastych. W związku z obfitością surowca drzewnego nie dbano o odnawianie drzewostanu, pozostawiając to naturze i prowadząc rabunkową eksploatację lasu. Apogeum, zapoczątkowanego już w neolicie procesu wylesiania, przypadło na okres Rewolucji Przemysłowej i obu wojen światowych (okres od połowy XIX do połowy XX wieku). Na wielu obszarach w wyniku działalności gospodarczej człowieka doszło do znacznej lub całkowitej dewastacji lasów oraz utraty przez ekosystem leśny właściwości samoregulujących.

Jednocześnie z perspektywy historii gospodarczej można stwierdzić, że wartość gospodarcza lasu jest odwrotnie proporcjonalna do stopnia rozwoju cywilizacyjnego (wysoka w cywilizacji preindustrialnej i niska w postindustrialnej). Dla społeczeństw na niskim etapie rozwoju gospodarczego las pozostaje głównym zasobem dóbr stanowiących podstawę egzystencji i rozwoju. W gospodarkach wysoko rozwiniętych zastępują go w tej roli surowce mineralne i maszyny, a ze społecznego punktu widzenia w coraz większym stopniu liczą się walory ochronne i rekreacyjne lasu. Jednocześnie w tego typu organizmach społeczno – gospodarczych z reguły przechodzi się od prostej eksploatacji do gospodarki leśnej i ochrony lasu oraz w miarę możliwości zwiększania jego obszaru⁴⁶.

Las był i jest znaczącym czynnikiem rozwoju gospodarczego. Zarówno w przeszłości jak i obecnie gospodarcza wartość lasu wynika z dostarczania przez niego surowców, wśród których bezsprzecznie najważniejszym jest drewno, szeroko wykorzystywane w górnictwie, budownictwie oraz przemyśle drzewnym. Ponadto gospodarka leśna ma swój wkład do

⁴⁵ Dla pewnej grupy ludzi las pozostaje źródłem użytków ubocznych, które sezonowo stanowią dla nich źródło utrzymania. Ich znaczenie rośnie szczególnie na obszarach dotkniętych bezrobociem i w okresach kryzysu.

⁴⁶ Podobnie w Polsce (jako kraju rozwiniętym gospodarczo), przy zachowaniu ekonomicznych/gospodarczych funkcji lasu należy intensywnie rozwijać jego funkcje społeczne. --- Ułatwienia w korzystaniu z lasu: parkingi, ścieżki rowerowe oraz szlaki piesze i konne. Ekskluzywizm w dostępie do lasu prowadzi do postrzegania go jako przestrzeni obcej i wrogiej, z którą trudno się utożsamiać i o którą trudno dbać a z której jeśli można należy korzystać (także w nielegalny sposób).

dochodu narodowego (obecnie na poziomie ok. 1%) oraz jest miejscem zatrudnienia dla wielu osób w Lasach Państwowych oraz w przemysłach i usługach wykorzystujących las i jego produkty.

Analiza dziejów gospodarczego wykorzystania lasu może stanowić punkt wyjścia do sformułowania wniosków na przyszłość:

- Ponieważ drewno stanowi cenny surowiec przemysłowy, optymalnym rozwiązaniem jest jego przerabianie w kraju, gdyż skutkuje to efektem mnożnikowym, daje miejsca pracy i zwiększa dochód narodowy. Eksport drewna w nie powinien negatywnie oddziaływać na miejscowy przemysł drzewnego, gdyż w ostatecznym rezultacie przyniesie to spowolnienie jego rozwoju i konieczność importu wyrobów gotowych.
- Doświadczenia historyczne pokazują, że las wymaga instytucjonalno prawnej – ochrony, bez której w czasach kryzysowych, wojennych i powojennych lub z chęci szybkiego zysku był eksploatowany sposób rabunkowy. Z drugiej strony należy dążyć do tego, żeby przez instytucjonalno – prawną ochronę nie stworzyć bariery pomiędzy lasem a społeczeństwem.
- Na poparcie zasługuje zalesianie gruntów, gdyż oznacza wyłączenie z użytkowania rolniczego gruntów wyższych klas bonitacyjnych oraz w perspektywie długoterminowej przyrost majątku narodowego w postaci lasu, który zanim osiągnie wiek rębności będzie spełniać funkcje społeczne. Zalesienia szczególnie pożądane są na terenach o niskiej lesistości, gdyż dają szansę na poprawę funkcjonowania ekosystemu (gospodarka wodna, klimat fauna) oraz przywrócenie gospodarczych i społecznych funkcji lasu oraz korzystny wpływ na oblicze krajobrazu
- Negatywne doświadczenia przeszłości związane z nadmierną eksploatacją lasu stały się już w XVIII w. podstawą nowoczesnego leśnictwa, które na przestrzeni ostatnich dwóch wieków udowodniło, że racjonalna gospodarka leśna pozwala na wzrost produkcji drewna bez zmniejszania obszaru lasów z korzyścią dla potrzeb gospodarczych i społecznych, choć nie zawsze dla leśnego ekosystemu w związku z nadmiernym rozpowszechnieniem monokultur sosnowych.
- Własność państwowa lasu pozwala na rozwój jego funkcji społecznych i gospodarczych. Dając możliwość korzystania z niego jako miejsca wypoczynku i pozyskiwania użytków ubocznych staje się de facto własnością publiczną, jest elementem upodmiotowienia człowieka i budowania jego tożsamości narodowej przez co zasługuje na poparcie i utrzymanie. Przeważająca w przeszłości prywatna własność

lasu prowadziła do koncentrowania się na jego wartości rynkowej, traktowaniu jako rezerwy kapitałowej oraz ekskluzywizmie w dostępie i korzystaniu.

- W dobie poszukiwania i wzrostu wykorzystania biopaliw odnawialnych rośnie rola tradycyjnego surowca energetycznego czyli drewna opałowego, które ze względów ekonomicznych i społecznych powinno być wykorzystywane blisko miejsca wytworzenia z uwzględnieniem potrzeb społeczności lokalnych. Łatwość pozyskiwania opału po umiarkowanych cenach z bliskiej okolicy jest korzystna zarówno ze względów ekologicznych (wzrost spalania biomasy) jak i społecznych (psychologicznych) gdyż wiąże ludzi z lasem. Podobnie pozyskiwanie pożytków ubocznych, które na obecnym etapie zredukowane zostało do poziomu nie zagrażającego ekosystemowi, może służyć umacnianiu więzi pomiędzy lasem a społeczeństwem i kreowaniu wizerunku lasu jako dobra publicznego.

Z perspektywy historycznej można powiedzieć że las na ziemiach polskich posiadał i posiada po dzień dzisiejszy dużą wartość gospodarczą, społeczną i kulturową, która zmieniała się w czasie ale nigdy nie była kwestionowana. Las stanowi samoodnawialny zasób majątkowy, który ze względów materialnych i niematerialnych zasługuje na ochronę i rozwój.